

НЕСПОКІЙ

СЕРЦЯ

(Ф.М.МОВЧАНІВСЬКИЙ)

Феодосій Миколайович Мовчанівський прожив коротке, але сповнене багатьма визначними подіями життя. Ровесник ХХ століття, він вже в 20-ті роки здобув славу одного з провідних музейних працівників республіки, увійшов до кола найбільш авторитетних українських археологів, талановитих і самовідданих організаторів науки. Енергійний, цілеспрямований, Ф.М.Мовчанівський умів запалити людей, повести їх за собою, відкрити для кожного можливість творчої, натхненної праці. Перед ним відкривались блискучі перспективи. Однак, їх повністю перекреслив трагічний 1938 рік...

Народився Ф.М.Мовчанівський 9 травня 1899 року в селі Берестовець Уманського повіту на Київщині (зараз Черкаської області). Батько майбутнього вченого - Микола був рядовим сільським священиком. І хоч його сім'я ніколи не бідувала, не було в ній і особливого достатку. Жили, як правило, з пожертв парафіян та власного невеликого господарства, в якому з дитинства завжди знаходилась робота і для Феодосія. Тож складні селянські проблеми пізнавав він не з розповідей, а на власному досвіді. Ще більше довідувався з хвилюючих сповідей односельців, які часто приходили до батюшки за порадою, а бувало й захистом. Той, як міг, допомагав, хоч і мав перед ними лише одну незначну перевагу - сан священика.

До нього готував і свого сина. Інших можливостей забезпечити йому безбідне життя, дати пристойну освіту він просто не бачив. Отож, життєвий шлях Феодосія значною мірою був визначений наперед - бурса, духовна семінарія, а якщо поталанить, то й академія. І дійсно, після закінчення однорічної сільської школи, його віддали до Уманської бурси. Остання нічим не вирізнялась серед подібних навчальних закладів, - заучування довжелезних, не завжди навіть зрозумілих молитов, студіювання різноманітних церковних обрядів, гнітюча, близька до казарменної, дисципліна. За п'ять років навчання у бурсі Феодосій так і не звик до її порядків, не змірився з тим, що з них - бурсаків прагнули зробити бездумних озвучувачів текстів священного писання, покірних церковній і світській владі.

І все ж, за наполяганням батька, Ф.Мовчанівський в 1913 р. вступив до Київської духовної семінарії. Тут, як і в бурсі, на першому місці знаходилися предмети богословського циклу. Та семінарія вже не йшла ні в яке порівняння з бурсою. Перш за все, вона давала середню освіту. Тож і перелік загальноосвітніх дисциплін, що викладалися в стінах семінарії мало чим відрізнялись від гімназичних. Феодосію, який з раннього дитинства помітно виділявся серед своїх товаришів допитливим розумом і кмітливістю, безперечно, це не могло не імпонувати. Як і те, що семінаристи мали можливість більш вільно розпоряджатися своїм часом, використовуючи його в залежності від своїх інтересів та уподобань. Щоправда, поряд з семінарстами завжди знаходився пильний вихователь - наглядач, який постійно спрямовував їх в лоно церковного життя. Один з них, Садовничий, надто, вже запопадливо взявся за «виховання» Феодосія, який вже тоді напевно, вирішив не зв'язувати свою подальшу долю з церквою. Невідомо якими саме шляхами Садовничий намагався наставити Феодосія на «шлях істинний», але вони викликали рішучий протест з боку молодого семінарста. Підтримали Феодосія і його товариші по навчанню. Подібний виступ кваліфікувався, як «змова» проти вихователя і мав для Мовчанівського найнегативніші наслідки. Його як організатора «змови» виключили з семінарії і відправили на «довиховання» у рідний Берестовець.

Пробувши у батьків до осені 1914 р. Ф.Мовчанівський не змінив свого попереднього рішення відійти від церкви. Проте, до духовної семінарії, цього разу Одеської, все ж поступив - прагнув продовжити освіту, а грошей на оплату навчання сина в гімназії у Мовчанівських не вистачало.

Закінчивши в 1918 р. чотири загальноосвітні класи семінарії, Ф.М.Мовчанівський готувався до вступу в Одеський університет, але через хворобу був змушений знову повернутися у Берестовець. Тут, як міг, заробляв собі на прожиття, вчителював, а в 1919 р. очолив місцеву школу. Одночасно працював у сільському ревкомі, заснував у рідному селі осередок «Просвіти», хату-читальню, які стали справжніми вогнищами культури, притягували до себе як молодь, так і людей старшого покоління. Чимало особистого часу Ф.М.Мовчанівський віддавав роботі на вечірніх курсах самоосвіти сільської молоді, відкритих в 1919 р. з його ініціативи. А ще - з захопленням працював над створенням експозицій першого у своєму житті музею, розташованого при сільській школі.

В 1921 р. Ф.М.Мовчанівський переїхав до с.Краснопілка². Займався питанням освіти і культури у місцевому волревкомі, а згодом - волвиконкомі. З 1922 р. він став директором Краснопільської трудової школи та завідувачим сільським клубом: В цей час Феодосій Миколайович близько познайомився та потоваришував з директором Уманського округового музею П.П.Курінним - вихованцем і одностудентом відомого українського мистецтвознавця, археолога і музейника Д.М.Щербаківського. За завданням П.П.Курінного почав збирати матеріали з українського фольклору та етнографії, досліджувати археологічні та архітектурні пам'ятки округи. Під його ж керівництвом взяв участь у розкопках Білогрудівського могильника та поселення стародавніх землеробів у с.Трипілля.

До роботи по вивченню і охороні історико-культурної спадщини Уманщини Ф.М.Мовчанівський широко залучив учнів місцевої школи. З їх допомогою організував при Краснопільському сільському клубі районний музей, та першу на Уманщині сільськогосподарську виставку, яка з успіхом пройшла в 1924 році. Здається, саме з того часу дослідницька та музейна праця стала основною в житті Феодосія Миколайовича.

Зокрема, викладаючи з 1924 року суспільствознавство в школі с.Верхнячка та працюючи одночасно районним інспектором по ліквідації неписьменності, він знаходив час і для своєї улюбленої справи. Так

вже невдовзі при Верхняцькому сільському клубі було відкрито, створений зусиллям Ф.М.Мовчанівського, музей який скоро отримав статус районного³.

З погляду на це, не було нічого дивного в пропозиції, з якою в кінці 1925 р. звернулась до Феодосія Миколайовича Бердичівська окрполітосвіта, - організувати окружний краєзнавчий музей Бердичівщини та окружний архів. Приймаючи її без особливих вагань, Ф.М.Мовчанівський вже з 1 жовтня 1925 р. приступив до роботи в Бердичеві⁴.

Розпочинати роботу було нелегко, не вистачало коштів, досвідчених фахівців, не було, навіть приміщення для музею та архіву. Вихід знайшов сам Феодосій Миколайович, який запропонував використати для експозиції музею приміщення колишнього монастиря «Босих кармелітів» у Бердичеві. Ця цінна історична та архітектурна пам'ятка, знаходилась під загрозою повного знищення, інтенсивно розбиралась місцевими жителями на будівельний матеріал. За наполяганням Ф.М.Мовчанівського Бердичівським окрвиконкомом була утворена спеціальна комісія, яка прийшла до висновку, що «колишній монастир колишнього ордону "Босих кармелітів" з усією територією, костельом, помешканнями та майном підлягає рішучий охороні з боку Окружної інспектури народної освіти». З цієї метою пропонувалось передати монастир у відання соціально-історичного музею⁵. В листопаді 1925 р. висновки комісії затвердив окрвиконком, і музей отримав можливість для розгортання своєї практичної діяльності⁶.

Про її основні напрямки певне загальне уявлення дає план роботи Бердичівського музею на квітень-червень 1926 р. Ним, зокрема, передбачалось порушити питання перед відповідними органами про оголошення території монастиря історико-культурним заповідником, провести обстеження історико-культурного майна в молитовних будинках та колишніх поміщицьких мастках округу (Оржевського, Ржевуського та ін.), розпочати систематичні археологічні дослідження Бердичівщини, згуртувати навколо музею широкий краєзнавчий актив⁷.

Вражає та виняткова наполегливість, з якою Ф.М.Мовчанівський домагався втілення у життя накреслених планів, залучав до їх реалізації справжніх подвижників української історії та культури. Наприклад, ідеєю створення музею він повністю захопив вчителів та учнів навколишніх шкіл, а також членів створеного не без його участі Бердичівського краєзнавчого товариства. В результаті, вже в листопаді 1926 р. Бердичівський соціально-історичний музей гостинно відчинив двері першим відвідувачам⁸. Залишивши⁹ в грудні цього ж року за власним бажанням сумісництво на посаді завідуючого окрархівом, Феодосій Миколайович усі свої сили, знання і досвід зосереджує на музейній та пам'яткоохоронній роботі.

Її вдосконаленню значною мірою сприяла реалізація на практиці ідеї Ф.М.Мовчанівського щодо оголошення монастиря «Босих кармелітів» державним історико-культурним заповідником. Аргументовану пропозицію з цього питання підтримали Бердичівський окрвиконком та Всеукраїнський археологічний комітет, які увійшли з відповідним клопотанням до Наркомату освіти України. Колегією НКО був розроблений і поданий на затвердження РНК України проект постанови про створення на базі зазначеного монастиря історико-культурного заповідника¹⁰. В серпні 1927 р. його в загальних рисах схвалив уряд республіки¹¹. Згодом, 8 березня 1928 р., була прийнята відповідна урядова постанова¹². Спеціальна комісія, створена з представників Наркоматів освіти і внутрішніх справ, Бердичівського окрвиконкому, визначила територію, будівлі та майно, що підпорядковувались заповіднику¹³, першим директором якого став Ф.М.Мовчанівський.

Опікуючись охороною пам'яток заповідника, Ф.М.Мовчанівський ніколи не схилився перед авторитетом, не боявся чесно і відверто висловлювати свою особисту думку. Зокрема, гостро критикував він окрвиконком, який невинувато затягнув звільнення ряду приміщень, відведених заповіднику. Очевидно, це й послужило причиною загострення стосунків директора заповідника з місцевими органами влади. В знак протесту Феодосій Миколайович у вересні 1928 року звернувся до Наркомату освіти республіки з проханням перевести його на інше місце роботи. Укнаука запропонувала йому очолити Куп'янський краєзнавчий музей¹⁴. Однак, на цей раз з протестом вже виступили Бердичівський окрвиконком та окружна інспектура народної освіти, які не хотіли втрачати досвідченого музейного

працівника і науковця. Отримавши від них необхідні гарантії сприяння в роботі, Феодосій Миколайович залишився у Бердичеві¹⁵.

З 1928 р. до 1932 р. він виконував обов'язки заступника директора заповідника по науковій частині, визначав основні напрямки його пошуково-дослідницької і експозиційної роботи. Так, поряд з соціально-історичним музеєм, зусиллями Ф.М.Мовчанівського в 1928-1930 рр. у приміщеннях заповідника була розгорнута оригінальна експозиція з історії монастиря та католицизму на Україні. В його дев'яти залах висвітлювалися минуле, побут та звичаї ордену «Босих кармелітів», монастиря і фортеці, розкривалися основні етапи поширення впливу католицької церкви, тощо¹⁶. Музей користувався великою популярністю на Бердичівщині і був відомий далеко за її межами. Не випадково в 1931 р. сектор науки НКО України надав йому статус всеукраїнського¹⁷. На той же час при заповіднику діяв ще один музей - революції, працювали кінотеатр, інші культурно-освітні установи. За відомостями, наведеними Ф.М.Мовчанівським у путівнику по Бердичівському історико-культурному заповіднику, до 1931 р. вказані музейні заклади відвідало близько 100 тисяч чоловік¹⁸. Заповідник став справжнім осередком розповсюдження історичних знань, виховання глибокої шани до минулого рідної землі.

Чимало особистих зусиль доклав Феодосій Миколайович для організації охорони та збереження позамузейних пам'яток. Неодноразово виїздив він у найвіддаленіші села і містечка Бердичівщини, рішуче виступав проти руйнування або ж непередуманих перебудов старовинних церков, кірх, синагог, знищення культових предметів виняткового історико-культурного значення. Належну допомогу подавав він охороні пам'яток цивільної архітектури, історико-меморіальних і археологічних об'єктів. Авторитет Ф.М.Мовчанівського в галузі охорони пам'яток був безперечним¹⁹. Отже, цілком закономірним стало обрання його до складу Українського комітету охорони пам'яток культури (УКОПК), на третьому пленумі якого (травень 1931 р.) Феодосій Миколайович виступив з різкою критикою геростратівського ставлення до історико-культурної спадщини українського народу, вніс ряд слушних пропозицій, спрямованих на поліпшення стану охорони пам'яток, розгортання в республіці мережі історико-культурних заповідників²⁰.

Високим був авторитет Ф.М.Мовчанівського і як археолога. Фахівцям була добре відома його участь в Бузькій та Ольвійській археологічних експедиціях²¹, дослідження зруйнованого шукачами скарбів могильника епохи міді-бронзи біля с.Скраглівка, трипільських пам'яток в с.Плисків. Однак, найбільш вагомим результатом в другій половині 20-х років Феодосій Миколайович здобув, вивчаючи городище, відкрите ним на садибі Леонтія Пути, жителя с.Райки. Перші розвідки він здійснив тут ще в 1926 році за участю представника ВУАКу П.П.Курінного²². Проте, лише після розкопок 1929-1930 рр. стало очевидним значення зробленого Феодосієм Миколайовичем відкриття - перед ученими відкривалися таємниці давньоруського міста-фортеці XI-XII ст. Про Райковецьке городище заговорили в пресі, влітку 1930 р. про хід археологічних розкопок розповіла кінохроніка.

На пропозицію Ф.Мовчанівського в 1931 р. територія Райковецького городища була вилучена з-під оранки. 25 березня 1931 року, розглянувши доповідну записку Ф.М.Мовчанівського, бюро Українського комітету охорони пам'яток культури при НКО України, ухвалило рішення «Про цільове державне фінансування розкопок Райковецького городища, залучення до них провідних археологів України»²³. Рішення бюро УКОПК повністю підтримав ВУАК: голова якого академік О.П.Новицький, в листі до НКО України від 6 травня 1931 р. запропонував окрім Ф.М.Мовчанівського включити в склад експедиції по дослідженню городища в Райках таких авторитетних на той час археологів республіки, як С.С.Гамченко, В.Є.Козловська, П.П.Курінний²⁴.

Після успішного завершення в 1931 та 1932 роках розкопок Райковецького городища Ф.М.Мовчанівський перейшов на роботу до археологічних установ системи Української академії наук у Києві. Він був одним з провідних наукових співробітників ВУАКу, секції історії матеріальної культури, утвореної в березні 1933 р. при другому відділі ВУАН, та Інституту історії матеріальної культури (ІМК), що пізніше сформувався як республіканський центр археологічних досліджень. Зокрема, в інституті Ф.М.Мовчанівський виконував обов'язки вченого секретаря, очолював відділ слов'янської і давньоруської археології²⁵.

У Києві особливо яскраво виявилися творча ініціатива та організаторський талант Феодосія Мовчанівського, його схильність до глибоких наукових узагальнень. Так, на 1934 р. він, в основному, завершив, дослідження пам'яток Райковецького городища, опублікувавши за його результатами ряд оригінальних праць²⁶. Одnocześnie до архіву ІІМК надійшов значний матеріал, який в майбутньому широко використовувався дослідниками давньоруського міста-фортеці на Гнилоп'яті²⁷.

За ініціативою та під безпосереднім керівництвом Ф.М.Мовчанівського в 30-х рр. були створені і працювали комплексні Київська та Вишгородська експедиції. Лише незначну частину зібраного в цей час матеріалу використав у своїх публікаціях Феодосій Миколайович²⁸, однак, вони значно збагатили дослідження з історії Вишгорода²⁹ та Києва; здійснено вже в післявоєнні роки В.Довженком, М.Каргером та іншими відомими вченими.

У зв'язку з цим, не можна не погодитись з оцінкою наукової спадщини Ф.М.Мовчанівського, яку дав член-кореспондент АН України Ф.П.Шевченко, зазначивши, що йому «... по праву належить помітне і почесне місце в розвитку археологічної науки на Україні в 30-і роки»³⁰.

Безумовно, було б неправильним якимось спрощувати або ідеалізувати життя та діяльність Ф.М.Мовчанівського. В 30-і роки він, як і переважна більшість вчених України, піддався загальній істерії «боротьби» з різного роду ухилами, угрупованнями, пережитками старої буржуазної науки, українського буржуазного націоналізму, тощо. При цьому нерідко він змушений був виступати проти тих закладів, підтримка яких сприяла становленню його як вченого, музейного працівника, пам'яткоохоронця. Змушений, бо навряд чи сам побажав увійти до складу «бригади», яка в травні 1933 року, проаналізувавши роботу і видання ВУАКу, прийшла до висновку, що в них «увесь час панувала відірваність від соціалістичного будівництва, консерватизм думки і методів, дрібнобуржуазна апологетика "народного мистецтва", націоналістичні та біологічно расові концепції в історії суспільства, формалізм, механіцизм й інші характерні складові дворянсько-буржуазної науки»³¹. В такому ж дусі виступив він 14 травня 1933 р. і на засіданні президії Секції історії матеріальної культури, на якому обговорювалась стаття в газеті «Пролетарська правда» від 6 травня цього року з приводу виходу в світ першого тому «Записок ВУАКу»³². Погіршив проти істини Феодосій Миколайович і 8 серпня 1934 р. на нараді вчених України та Ленінграда з приводу зняття мозаїк і фресок зі стін, вже приреченого на загибель, Михайлівського Златоверхого монастиря. Висловивши сумніви в датуванні пам'ятки XII століттям, він не виключав можливості більш пізнього часу (XVII ст.) її побудови³³. Як нам здається, всі ці виступи давалися Ф.М.Мовчанівському нелегко - надто багато зусиль і енергії доклав вчений в 20-ті роки для розвитку археології, збереження історико-культурної спадщини, щоб без глибокої внутрішньої боротьби в середині 30-х заперечувати зроблене. Може, вбачав в цьому єдину можливість зберегти життя...

Закінчилося ж воно трагічно. 17 лютого 1938 р. в квартиру N 11 сьомого корпусу Музейного містечка, що знаходилось на території Києво-Печерської Лаври, вдерлися співробітники Народного комісаріату внутрішніх справ України. На очах у дружини, Лідії Матвіївни Нефьодової, 16-річного сина Георгія та 13-річного Володимира, вони заарештували Феодосія Миколайовича звинувативши його у належності до української націоналістичної терористичної організації. Довести це страшне звинувачення належало вже співробітникам Київського обласного управління НКВС, якому 8 березня 1938 р. було передано справу Ф.М.Мовчанівського. Невідомо, якими прийомами і методами ведення слідства вони користувались, але вже під першим протоколом допиту, датованим 22 квітня 1938 р., стоїть підпис Ф.М.Мовчанівського, який підтверджував свою антирадянську діяльність. З протоколу випливало, що ще в 1934 р. директор ІІМК Ф.Козубовський завербував його до контрреволюційної організації, яка проводила шкідництво на культурному фронті і готувала збройний виступ проти Радянської влади. За версією слідства Ф.М.Мовчанівський спільно з іншими членами організації (розстріляними в грудні 1937 р. С.С.Магурою, К.Ю.Коршаком та ін.) боровся за «збереження буржуазних методів і націоналістичного змісту в науці», ставив перепони на шляху підготовки молодих кадрів археологів. В ході слідства також «з'ясувалось», що Ф.М.Мовчанівський, щоб виправдати інтервенцію проти Радянського Союзу, досліджував пам'ятки Ольвії і недооцінював важливість вивчення скіфських курганів, чим доводилась залежність місцевої культури від колонізаторів (!!!). На цьому уява слідчих, чи їх знання з археології,

здається, вичерпались. Короткий звітувачувальний висновок, який хоч і закінчувався словами «речдоказів у справі немає», «переконав» судову трійку при Київському обласному управлінні НКВС у причетності Ф.М.Мовчанівського до антирадянського підпілля. Вища міра покарання - таким був її вирок, винесений 8 травня 1938 р. Він був виконаний 10 травня, наступного дня після 39-річчя Феодосія Миколайовича³⁴.

Так трагічно скінчилося життя вченого. Його ім'я протягом довгого часу перебувало під забороною. Лише в 60-ті роки поволі почало повертатися на сторінки різних видань, було реабілітовано, так би мовити, в науковому і моральному плані. А згодом прийшла і реабілітація юридична. Рішенням президії Київського обласного суду від 12 травня 1971 р. вирок судової трійки від 8 травня 1938 р. був відмінений за відсутністю в діях Ф.М.Мовчанівського складу злочину.

- 1 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 5066. - Арк. 3.
- 2 Там же. - Ф. 1, оп. 11, арк. 1650. - Арк. 2 зв.
- 3 Там же. - Ф. 166, оп. 12, спр. 5066. - Арк. 3-4.
- 4 Там же.
- 5 НА ІА АН України. - Ф. ВУАК, спр. 38. - Арк. 330.
- 6 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 12, спр. 5066. - Арк. 4.
- 7 Там же. - Оп. П, спр. 1697. - Арк. 19-20.
- 8 Там же. - Оп. 12, спр. 5066. - Арк. 4.
- 9 Там же. - Ф. 1, оп. 10, спр. 1650. - Арк. 3.
- 10 НА ІА АН України. - Ф. ВУАК, спр. 103. - Арк. 305.
- 11 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 9385. - Арк. 36 зв.
- 12 ЗУ України. - 1928. - N 4. - Ст. 58.
- 13 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 6, спр. 1710. - Арк. 5.
- 14 Там же. - Спр. 2121. - Арк. 1.
- 15 Там же. - Арк. 3.
- 16 Там же. - Оп. 9, спр. 1507. - Арк. 6163.
- 17 Там же. - Спр. 1501. - Арк. 144.
- 18 Мовчанівський Т. Бердичівський державний історико-культурний заповідник. Провідник. - Харків: Пролетар, 1931. - С. 6, 41.
- 19 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 9, спр. 1483. - Арк. 9396; Спр. 1508. - Арк. 143.
- 20 Там же. - Ф. 1, оп. 7, спр. 95. - Арк. 1, 8.
- 21 ЦДАЖР України. - Ф. 166, оп. 9, спр. 1483. - Арк. 93.
- 22 Там же. - Оп. 12, спр. 5066. - Арк. 4.
- 23 Там же. - Оп. 9, спр. 1483. - Арк. 8, 50; Спр. 1504. - Арк. 42.
- 24 Там же. - Спр. 1482. - Арк. 73.
- 25 Архів КДБ України. - Спр. 58044 ФП. - Арк. 63.
- 26 Див. роботи Ф.М.Мовчанівського: Обработка металла на Украине в ХП-ХШ вв. по материалам Райковецкого городища // Проблемы истории докапиталистических обществ. - 1934. - N 5. - С. 83-92; Райковецьке городище XI-XIII ст. // Наук. записки ІІМК УАН. - 1935. - N 5-6. - С. 125-176; Матеріали дослідної роботи Райковецької археологічної експедиції в 1934 р. // Наук. записки ІІМК УАН. - 1937. - N 2. - С. 35-65.
- 27 Гончарова В.К. Райковецьке городище. - К., 1950 та ін.
- 28 Див.: Археологічна розвідка на території колишнього Михайлівського собору в Києві // Наук. записки ІІМК УАН. - 1937. - N 2. - С. 123-127; Нові археологічні розкопки у Києві // Соц. Київ. - 1936. - С. 57-60 (у співавторстві); Експедиційні роботи інституту історії матеріальної культури в 1935 р. // Наук. записки ІІМК УАН. - 1935. - N 5-6.

29 Довженок В. Древній Вишгород. - К., 1949; Розкопки древнього Вишгорода. - К., 1952; Огляд археологічного вивчення древнього Вишгорода в 1934-1937 рр.; К., 1950; Каргер М. Древний Киев. - М.Л., 1958. - Т.І та ІІ.

30 Архів КДБ України. - Спр. 58044 ФП.- Арк. 60.

31 За соціалістичну перебудову роботи археологічного комітету й кабінету антропології ВУАН // За радянську академію. - 1933. - N 13.

32 НА ІА АН України. - Ф. ВУАК, спр. 451. - Арк. 27.

33 Там же. - Спр. 666. - Арк. 15-16.

34 Архів КДБ України. - Спр. 58044 фп. - Арк. 4, 8, 9-16, 21, 23-25, 27, 28.

О.О.НЕСТУЛЯ.